

G.N. Esbergenova – QMU, Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistranti
Sh.B. Xojanov – QMU, Ámeliy filologiya kafedrası professori

Qaraqalpaq tili qaraqalpaq xalqınıń milliy tili sıpatında xalıq turmısı menen birge rawajlanıp, búgin óziniń jetiliskeń ádebiy til normalarına, keń stilistikalıq múmkinshiliklerine iye boldı. Onıń seslik dúzilisin, sózlik quramın, grammatikalıq qurılısın, tariyxın, dialektlik sistemasın úyreniw boyınsha kóp izertlewler alıp barıldı. Búgingi kúni qaraqalpaq til bilimi tyurkologiyada belgili orıńǵa iye boldı. Biraq jetiskeńlikler menen bir qatarda qaraqalpaq til biliminde ele arawlı izertlenbegen máseleler de bar.

Antonimler – hár qanday tildin leksikasında belgili orındı iyeleytuǵın leksika-semantikalıq kategoriya. Sonlıqtan olar haqqında baslawısh klasslardan baslap-aq túsinikler berile baslaydı.

Qaraqalpaq tilindegi antonimiya boyınsha Sh.Xojanov tárepinen arawlı izertlendi [1]. Onnan aldın qaraqalpaq tilindegi antonimler ulıwma sóz etilmedi degen juwmaq shıǵıwı kerek. Eń dáslep E.Berdimuratovtıń «Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası» miynetinde antonimlerde keń túsinikler berildi [2]. Bul túsinikler onıń leksika boyınsha sabaqlıqlarında tereńlestirildi.

Bulardan basqa qaraqalpaq tiliniń antonimleri M.Qudaybergenovtıń maqalalarında izertlendi hám T.Bashirov penen birlikte antonimlerin qısqasha sózligi dúzildi [3].

Qaraqalpaq tilindegi antonimlerin sinonimler menen baylanısı máselesin úyreniwge arnalǵan A.Bekbergenovtıń arawlı maqalası hám onıń «Qaraqalpaq tiliniń stilistikası» miynetinde qaraqalpaq ádebiy tilindegi antonimlerin payda bolıwında sinonimlerin xızmetin, antonimlerin antiteza, oksyumoron xızmetlerinde jumsalıwı anıqlanǵan [4]. Sonday-aq, M.Qálenderovtıń «Qaraqalpaq tilindegi sinonimlerin grammatikalıq, strukturalıq hám leksika-semantikalıq ózgeshelikleri» miynetinde, sinonimlerin antonimler menen baylanısı izertlengen [5].

Sonıń menen birge, lingvofolkloristika hám qaraqalpaq klassik shayırı Berdaq Ğarǵabay ulınıń ádebiy miyraslarınıń tilin tereń hám hár tárepleme izertlewge arnalǵan Sh.Abdinazimovtıń miynetinde de antonimler sóz etilip, olardıń qanday túsiniklerdi anlatıw ushın shayır shıǵarmalarında qollanılǵanlıǵı hám sóz shaqaplarına qatnası anıqlanǵan [6].

Biz maqalamızda balalar folklorında qollanılǵan antonimlerde toqtaldıq. Tiykarınan balalar folklorında atlıq, kelbetlik, ráwısh, feyil mánili antonimler jıyı ushırasadı. Al sanlıq, almasıq mánili antonimler siyrek ushırasqanın kóremiz. Bunnan basqa da jup

sózler quramında da qarama-qarsı mánili sózler qollanǵanlıǵın kóremiz. Sonıń menen birge, biz balalar folklorındaǵı atnonimlerdi jeti toparǵa bólip qaradıq. 1. Atlıq mánili antonimler; 2. kelbetlik mánili antonimler; 3. ráwısh mánili antonimler; 4. feyil mánili antonimler; 5. Sanlıq mánili antonimler; 6. Almasıq mánili antonimler.

1. Atlıq mánili antonimler:

Qaraqalpaq tilinde de atlıqlar ózleriniń kólemi hám qollanılıw xızmeti jaǵınan belgili orındı iyeleydi, Atlıqlar-san, tartım, seplik hám betlik kategoriyalarına iye, gápte qálegen aǵzanıń xızmetin atqara alatuǵın, tábiyattaǵı bizdi qorshap turǵan janlı-jansız barlıq predmetler menen zatlardıń, qubılıslar menen waqıyalardıń atların bildiretuǵın, tilde keń hám aktiv qollanılatuǵın mánili sóz shaqaplarınıń biri. Balalar folklorında atlıq mánili antonimler támendegishe ushırasadı. Mısalı:

1. - Mınaw, **pıshıq**.

- Miyaw-miya! - deydi.

- Mınaw, **kópek**.

- Wáw-wáw, wáw! – deydi (“Sózlemeler” 464-bet).

Bul qatarda pıshıq hám kópek antonim atlıqlar bolıp esaplanadı. Pıshıq-bul úy hawayı, kópek-bul iyt. Bul da úy haywanı esaplanad. Kórkem shıǵarmalarda, tekstlerde iyt hám pıshıq bir-birine qarama-qarsı bolıp keledi.

2. Aydır, aydır, aydırmash, Ay biykeshim taldırmash, Aq bekshigim albıraq, **Ayaq ta qolı** qaltıraq, Ayıń-ǵayıń qoldırmash. Ana bir jaqta jal bar, Mına bir jaqta jol bar, Anaw tusta barıs bar, Mınaw tusta ǵırıs bar, Ana kárada túlki bar, Mına kárada kúlki bar, Mında, mında, minekey! (“Aydırmashlar” 465-bet)

Bul qatarda ayaq hám qol dene músheleri qarama-qarsı bolıp kelgen. Bul kontekstli atonim bolıp, aldındaǵı hám keynindegi gápler arqalı olardıń mánileri bir-birine qarsı keletini anıqlanadı.

3. Túyeme **tas** berdim, Eshegime **as** berdim, Sháwir-sháwir, sháp-sháp, Ǵaldır-ǵuldır, ǵawp-ǵawp! (“Taqmaqlar” 493-bet). Bul qatarda da tas hám as sózleri kontekstli antonim bolıp kelgen. Yaǵnıy, tas berdim degeni - awqat bermedim degen mánisti bildirip tur, al keyingi kelgen gáptegi as sózi qarama-qarsı bolǵan.

4. As, as, astırsın, Astırsın da tastırsın, Qasımkerdi qashtırsın, Qara tas penen bastırsın, **Jamanlıq** qılǵanlardı, Jaratqan iyem sastırsın, **Jaqsılıq** qılǵanlardı, Jaqsıǵa jantastırsın, Niyetińiz kámil bolsın, Tileǵıńiz qabıl bolsın, Ya, Ramazan! (“Bayatlar” 496-b). Bul qatarda jamanlıq hám jaqsılıq sózleri bir-birine qarama-qarsı kelip turıptı. Bul antonimler kelbetlikke atlıq jasawshı -lıq/-lik qosımtaları qosılıw arqalı jasalǵan.

2. Kelbetlik mánili antonimler.

Kelbetlik túrdi, tústi, hár qıylı kólemge baylanıslı belgilerdi bildiredi. Usınday belgilerine qosımsha kelbetlikler semantikalıq mánileri menen grammatikalıq

özgesheliklerine qaray formalıq jaǵınan sapalıq hám qatnaslıq kelbetlikleri bolıp bólinedi. Misalı: 1. Qumırısqa-qumırısqa. - Qumırısqa, qumırısqa, Basıń nege qasqa? - Aqılım kóp shıǵar! - Quyrıǵın nege **juwan?** - Kúshim kóp shıǵar! - Belin nege **jińishke?** - Shúkirligim kóp shıǵar! - Jolin nege shıyırman? - Júrisim kóp shıǵar! - Júrisin nege jıldam? - Jumısım kóp shıǵar! (“Qumırısqa-qumırısqa” 477)

2. Bul badikke ne boldı qızıl juwap, Biri **qısqa**, birewleri **uzın** juwap. (“Bádik darımı” 483-bet); 3. **Jeńil** jaǵın maǵan bolsın, **Awır** jaǵım saǵan bolsın! (“Aytımaqlar” 492-bet); 4. - Kesh jarıq! - Eshkin **arıq**. - Qoyın **semiz**. - Soyıp jeńiz (“Qaytarmashlar” 504-bet).

Bul qatarlarda juwan-jińishke, qısqa-uzın, arıq-semiz hám jeńil-awır sózleri bir-birine qarama-qarsı bolıp kelgen. Sonday-aq bular zattın kólemin, mólsherin bildirip kelgen. Sonday-aq bul sózler sapalıq kelbetlik toparına kiredi. 5. Ay kóringende: Ay kórdik, aman kórdik, Aqırette iyman kórdik, **Jańa** ayda jarılqa, **Eski** ayda esirke, Er misli miyman kórdik! (“Aytımaqlar” 487-bet).

Bul qatarlarda kelgen jańa-eski sózleri bir-birine qarsı mánide kelip, zattın sapasın bildirip kelgen. Sonday-aq bul sózler sapalıq kelbetlik toparına kiredi. 6. **Aq** gúbelek, **kók** gúbelek, Alań-gulań kóp gúbelek, Oń qulaǵıma suw kirdi, Sol qulaǵıma suw turdı, Suwlarındı tók, gúbelek! (“Aytımaqlar” 491-bet). 7. **Aq** qapı da ashıldı, **Kók** qapı da ashıldı, Appak kishem shıqqanda, Aqsha moldan shashıldı, Ya, Ramazan! (“Bayatlar” 496-bet); Aq qıyra, kók qıyra, Ağamanlar bek qıyra, Alar bolsań, al qıyra, Alalmasań, qal qıyra (“Aqıyra-qaqıyra” 517-bet). Bul qatarlarda aq hóm kók reńdi bildiriwshi sózler bir-birine qarama-qarsı mánide kelgen. Ayrım waqıtları aq hám qara yamasa kók hám qızıl reńleri bir-birine qarama-qarsı kelgen. Jáne bul sapalıq keńbetlik toparına kiredi.

9. Perishteler áwmiyin deydi Eshim xan, Aldımızdan shıǵa keldi sawısqa, **Oń** buyirinen oq tiyip, **Shep** búyirinen aqtı qan, Atadan tuwǵan altawmız, Altawmız da palwan, Bastıq ta bawızladıq, Búyrek mayı bir batpan, Sharbımayı siyseri (“Búrge menen gúres” 2-nusqa 507-bet). Bul qatarlarda oń hám shep sózleri bir-birine qarama qarsı bolıp kelgen hám bul sózler tárepti ańlatıp kelgen.

3. Ráwish mánili antonimler:

Ráwishler-qanday da bir processtin belgisin, hárekettin belgisin, yamasa belginiń belgisin bildiretuǵın sóz shaqabı. Olar kópshilik waqıtta feyil sózlerge baylanıslı kelip, hárekettin sebep- maqsetin, qalay, qashan, qaerde bolajaǵın ańlagıp keledi. Misalı: 1. Hayya, hayya, haydası, Qashan tiyer paydası, **Qıs** tiymese, **jaz** tiyer,

Qaraǵımnın paydası (“Háyyiwler” 459-bet). Bul qatarlarda qıs hám jaz sózleri óz ara qarama-qarsı bolıp, biri suıwıq kúni bildirse, al birewi ıssı kúndi bildiredi. Sonday-aq bular waqıt ráwishke kiredi. 2. Ayya, ayya, ay bolǵay, **Az** dáwletim **mol** bolǵay

(“Háyyiwler” 460-bet). 3.- Eldi qarap **kóp** júrdim, Ashılǵan shıǵar **azıraq!** (“Balpaq” 3-nusqa 475-bet); 4.Kók qus kelse, áz bolar, Kókte bultlar **az** bolar, Bárin ayt ta, birin ayt, **Kóp** oynaǵan taz bolar! (“Tarqalmalar” 513-bet). Joqırıdaǵı qatarlarda kóp, az sózleri bir-birine qarama qarsı bolıp kelgen. Bular muǵdar mánili ráwish bolıp esaplanadı. 5.Tawda - taǵlan, Qırda - qulan, **Jerde** - jılan, **Aspanda** - qus, Al-ha ush! (“Sanamalar” 511-bet). Bul qatarlarda jerde-aspanda sózleri qarama-qarsı bolıp kelgen. Biri tómeni aytsa, ekinshisi joqarını aytadı. Bular orın ráwishke kiredi.

4. Feyil mánili antonimler:

Feyil-tilimizdiń sózlik sostavınıń kópshilik bólegin quraytuǵın hám tilde barınsha jiyi jáne aktiv qollanılauıǵın úlken sóz shaqabı. Feyil dúzilisine qaray jay hám qospa feyil bolıp eki bólinedi. Mısalı: 1. - Qusı **ushtı-ay** hawaǵa, Qayta **tústi** dáryaǵa, Dárya suwın qurıttı (“Túlkishek” 1-nusqa 473-b). Bul qatarlarda ushtı-tústi feyilleri óz ara qarama-qarsı bolıp kelgen. Bul feyil tiykarlı jay feyil esaplanadı. 2.Alpa, alpıq, Qıran qarpiq, Shap-shap shalshıq, Qara balshıq, Bala - baldır, Sen **qal**, sen **shıq!** (“Sanamalar” 510-bet)

Bunda qal hám shıq feyilleri qarama-qarsı bolıp kelgen. Bular da feyil tiykarlı jay feyil esaplanadı. 3.Uyqılaw aldında: Jaylı jatqaylı, Jaqsı tuǵaylı! **Jatqızǵaysañ**, ya Alla, **Turǵızǵaysañ**, inshalla, La illaha ilalla, Muxammed Rásululla! (“Aytımlar” 492-bet).

Bul qatarlardaǵı feyiller de feyil tiykarlı jay feyil bolıp, túbir sózge dáreje qosımta, tilek meyil hám II betlik jalǵaw qosılǵan. 4.Asıq oynaǵan **azar**, Top oynaǵan **tozar**, Bárinen de qoy baǵıp, Quyırıqmay jegen ozar (“Taqmaqlar” 493-b).

Bul qatarlardaǵı feyiller atawısh tiykarlı jay feyil esaplanadı. Kelbetlik sóz shaqabına -ar feyil jasawshı qosımta qosılıw arqalı jasalǵan. 5.Mańqıslawda bir qız bar, Mańlayında juldız bar, **Alayın** desem, pulım joq, **Bereyin** desem, gúlim joq! (“Taqmaqlar” 493-bet). Bul qatar alayın hám bereyin feyilleri bir-birine qarsı kelgen. Sonday-aq bular feyil tiykarlı jay feyil bolıp, túbir sózlerge -ayın/eyin tilek meyil qosımtası qosılıw arqalı jasalǵan. 6.Erte, erte, ertede, El qulaǵı keltede, **Ash eken** de, **toq eken**, **Bar eken** de, **joq eken**, Ań da, qus ta kóp eken, Sawısqannıń alası (“Búrge menen gúres” 2-nusqa 507-bet). Bul qatarlarda kelgen ash eken-toq eken hám bar eken-joq eken feyilleri atawısh tiykarlı qospa feyil esaplanadı. Olar atawısh sózlarden hám bar, joq bayanlawısh sóz shaqaplarınan jasalǵan.

5. Sanlıq mánili antonimler:

Sanlıq- ulıwma san mánisin yamasa predmegtiń, qubılıstıń sanın, shamasın, qatarlıq gárgibin bildiriwshi ayrıqsha sóz shaqabı. Sanlıq ayırım sóz sıpatında jekke qollanılǵanda ulıwma abstrakt túsinikti ańlatadı. Biraq tilde olar kóbinese predmet yamasa qubılıstı sanı jaǵınan anıqlap keledi. Sol waqıtta ǵana olardıń mánisi konkretlesedi. Mısalı: Tasbaqanı toqtatqanda: **Birdi** de kóterer tasbaqa, **Mıńdı** da kóterer tasbaqa, Meni de kóterer tasbaqa,

Jerdi de kóterer tasbaqa! (“Aytımaqlar” 492-bet). Bul qatarlarda bir hám mıń sanları bir-birine qarama qarsı kelgen. Bir bul az, al mıń bolsa kópti ańlatıp kelgen.

6. Almasıq mánili antonimler:

Almasıq atawısh sóz shaqaplarınıń ishinde ayırıqsha orın tutadı. Ol predmetti yamasa onıń kelbetin, sının, sanın hám t. b. belgilerin tikkeley ashıq atamay, olardı tek siltew arqalı kórsetedi. Mısalı: **Ana** jerde patırat, **Mına** jerde patırat. (“Taqmaqlar” 494-bet). Bul qatarlarada ana hám mına siltew almasıqları bir-birine qaramaq qarsı kelgen.

Ulıwma aytqanda, balalar folklorında antonimler atlıq, kelbetlik, ráwısh, feyil sóz shaqaplarınan jiyi jasalıp kelinedi. Sonay-aq almasıq hám sanlıq sóz shaqaplarınan azı-kem antonimler ushırasadı. Atlıq mánili antonimler túbir halında hám dórendi halında ushırasqan. Kelbetlik mánili atnonimler bolsa, sapalıq kelbetlik túri ǵana ushırasadı. Sonıń menen birge, ráwısh sóz shaqabında muǵdar-dáreje, orın hám waqıt mánili ráwısh mánili atonimler kelgen. Sonday-aq, feyil sóz shaqabında feyil hám atawısh tiykarlıq jay hám qospa feyiller kelgen. Bunnan basqa, sanlıqta sanaq san hám almasıqta bolsa siltew almasıǵı qollanǵan.

Paydalanǵan ádebiyatlar

1. Хожанов Ш. Карақалпақ тилиндеги антонимия кубылысы. Монография «Билим».2017
2. Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилинің лексикологиясы. – Нәкис: 1968; Әдебий тилдің функционалық стильлеринің раўажланыўы менен қарақалпақ лексикасының раўажланыўы. –Ноқис: «Қарақалпақстан», 1973. –Б.147-152.
3. Қудайбергенов М. 1). Бердақ – сөз зергери (антонимлер ҳаққында). //«Әрман» газетасы. 1992-жыл, апрель; 2). Қарақалпақ тилинде антонимлер. //ҚМУ жас илимпазлары ҳәм қәнигелеринің V илимий- теориялық конференциясының материаллары. –Нәкис: 1993.–Б.31-33; Қарақалпақ тили антонимлеринің қысқаша созлиги. –Ноқис.: «Билим», 1995.
4. Бекбергенов А. Синонимлер ҳәм антонимлер. //Қарақалпақ тили бойынша изертлеўлер. –Ноқис.: «Қарақалпақстан», 1971. –Б.114-132; Қарақалпақ тилинің стилистикасы. –Ноқис.: «Қарақалпақстан», 1990. –Б.26-27.
5. Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлердің грамматикалық, структуралық ҳәм лексика-семантикалық әзгешеликлери –Ноқис.: «Қарақалпақстан», 1989.
6. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили (Жийен жыраў, Күнхожа, Әжинияз,

- Бердақ, Өтеш, Омар ҳәм А.Мусаев шығармаларының материаллары бойынша). – Нәкис.: «Билим», 1995. –Б.83-84.
7. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. –Нәкис.: ҚМУ. 2015. –Б.90-92;
Бердақ шығармаларының тили. – Тошкент.: «Фан», 2006. –Б.210-212.
8. КАРАКАЛПАК ФОЛЬКЛОРЫ Коп тамлык 88-100-томлар. Нокис «Илим» 2015